

Нагрудныя ўпрыгажэнні на беларускіх землях у XI–XIV стст.: уплывы і мастацкія традыцыі

Наркевіч Н. І.

Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт”, Мінск

Артыкул прысвечаны найбольш распаўсюджаным творам ювелірнага мастацтва на беларускіх землях у XI–XIV стст. – нагрудным упрыгажэнням. Асабліва ўвага надаецца аналізу асноўных тыпаў прывесак, уплывам і мастацкім традыцыям, асаблівасцям выкарыстання вырабаў і тэхнікі іх выканання. Вызначаецца даўняя традыцыя выкарыстання ў касцюме прывесак, якія падзяляюцца на групы ў залежнасці ад знешняга контуру. Значную колькасць сярод прывесак складалі лунніцы, манетападобныя ўпрыгажэнні, круглыя праразныя, круглыя выпуклыя, зааморфныя плоскія і шумячыя полыя, трапецыяпадобныя прывескі, вырабы, складзеныя з мініяцюрных прадметаў быту.

Звяртаецца ўвага на з’яўленне пад уплывам балцкага субстрату, фіна-ўгорскай міфалогіі некаторых тыпаў амулетаў у славянскім убранні, якія арганічна ўвайшлі ў мясцовае ўбранне з вялікай колькасцю прывесак. Пэўная агульнасць рэлігійных уяўленняў стварала своеасаблівае спалучэнне язычніцкіх вераванняў, што знайшло адлюстраванне ў распаўсюджанні амулетаў на тэрыторыі Беларусі. Робіцца акцэнт на эвалюцыю формаў, асаблівасці дэкору прывесак, у якім шырока прадстаўлены выявы розных жывёл і птушак, цесна звязаныя з уяўленнямі язычніцтва, вобразы нябесных свяціл, што пазней былі заменены сімваламі хрысціянскага культу.

Ключавыя словы: ювелірнае мастацтва, нагрудныя ўпрыгажэнні, прывескі, мастацкае рамяство, аксесуары касцюма, форма, дэкор.

(Искусство и культура. — 2012. — № 2(6). — С. 20-26)

Neck jewelry in Belarusian lands in the XI–XIV centuries: influence and artistic traditions

Narkevitch N. I.

Educational establishment “Belarusian State Technological University”, Minsk

The article is devoted to most wide spread pieces of jewelry art in Belarusian lands in the XI–XIV centuries – neck jewelry. Special attention is paid to the analysis of main types of necklaces, influences and artistic traditions, peculiarities of using the objects as well as technique of making them. Old time tradition of using necklaces in the costume is singled out. The necklaces are divided into groups considering their contour. Considerable amount among pendants was made up by half moon shaped, coin shaped jewelry, round cut out, round bulging, zoomorphic flat and jingling hollow pendants, trapezium shaped as well as jewelry consisting of miniature domestic objects.

Attention is paid to the appearance, under the influence of Balitski substance and Finno-Ugric mythology, of some types of amulets in Slav decoration, which organically entered local decorations with great amount of pendants. Definite unity of religious expression made up specific implementation of pagan beliefs, which reflected in the spread of amulets on the territory of Belarus. Accent is made on the evolution of forms, peculiarities of the décor of necklaces in which images of different animals and birds, connected to pagan understanding, celestial images, which later were substituted by symbols of Christian cult, are widely presented.

Key words: jewelry art, neck jewelry, pendants, art handicraft, costume accessories, form, decor.

(Art and Culture. — 2012. — № 2(6). — P. 20-26)

Старажытнабеларускі касцюм традыцыйна дапаўняўся самымі рознымі ўпрыгажэннямі, якія мелі як рытуальнае, магічнае, так і дэкаратыўнае значэнне. Сярод твораў ювелірнага мастацтва, якія ўзбагацілі графіку касцюма, яго мастацкі

вобраз, трэба вылучыць нагрудныя ўпрыгажэнні.

Тэрыторыя распаўсюджвання ювелірных вырабаў, іх датаванне, тэхнічныя прыёмы выканання цікавілі Б. Рыбакова, А. Арціхоўскага, Н. Журжаліну, А. Успен-

скую, Я. Рабініна і іншых даследчыкаў гісторыі і культуры Старажытнай Русі [1; 2; 3; 4; 5]. Пры гэтым як асобнае пытанне ўплываў і мастацкіх традыцый нагрудных ўпрыгажэнняў на беларускіх зямлях у мастацтвазнаўчых даследаваннях не разглядалася.

Прывескі, шыйныя грыўні, ланцужкі, пацеркі, фібулы, шпількі – найбольш пашыраныя нагрудныя ўпрыгажэнні на тэрыторыі Беларусі ў часы Сярэднявечча.

Мэта дадзенага артыкула – вызначэнне ўплываў і мастацкіх традыцый асноўных тыпаў прывесак, якія былі распаўсюджанымі нагруднымі ўпрыгажэннямі на беларускіх землях у XI–XIV стст.

Тыпалогія ювелірных вырабаў. Самымі шматлікімі нагруднымі ювелірнымі вырабамі з’яўляюцца прывескі-амулеты магічнага сэнсу, прызначаныя аберагаць іх уладальнікаў ад хвароб, няшчасных выпадкаў. Амулеты ўяўлялі сабой падвешаныя на ланцужках ці шнурках літыя металічныя фігуркі жывёл і птушак, мініяцюрныя тапорыкі, ключыкі, якія насіліся асобна або ўключаліся ў склад караляў, мацаваліся на грудзях або захоўваліся ў «каліце» – сумцы на поясе. Б. Рыбакоў характарызуе амулеты як «языческие письмена», дзе асобныя рэчы – словы і паняцці складваюцца ў цэлыя комплексы – фразы [1, с. 540].

Па знешнім контуры прывескі падзяляюцца на групы: лунніцы, круглыя мацетападобныя (гладкія і арнаментаваныя), круглыя праразныя, круглыя выпуклыя, зааморфныя плоскія і шумячыя полыя прывескі, трапецыяпадобныя, прывескі, складзеныя з мініяцюрных прадметаў быту (нажы, лыжкі, ключы, тапорыкі); званочкі, крыжыкі, абразкі і г. д. Матэрыялам для іх вырабу былі серабро, бронза, білон і інш. Па тэхніцы выканання яны падзяляюцца на літыя, штампаваныя і штампавана-філігранныя.

У іх дэкоры шырока прадстаўлены выявы розных жывёл і птушак, цесна звязаныя з уяўленнямі язычніцтва, вобразы нябесных свяціл, якія пазней былі заменены сімваламі хрысціянскага культу. Кожны амулет меў сваё значэнне: птушка – сімвал сям’і, лыжка – сімвал дабрабыту, ключы – захаванасць, тапорыкі і нажы – ахова ад знешняга зла і г. д. Часам амулет уяўляў сабой мініяцюрны набор інструментаў на ланцужках.

На тэрыторыі Беларусі знойдзена больш за 200 відаў прывесак, якія вырабляліся з розных металаў, косці, шыферу (пірафеліту), бурштыну. Такія ўпрыгажэнні насілі як у вёсках, так і ў гарадах, але мода на іх больш доўга трымалася ў вёсцы. Даволі распаўсюджанымі прывескамі былі конікі і лунніцы.

Прывескі-лунніцы ў выглядзе паўмесяца з’яўляюцца тыпова славянскімі ўпрыгажэннямі, якія набылі пашырэнне і бытавалі амаль да XIII ст. Прывескі трывала ўвайшлі ў склад убрання як гарадскога, так і сельскага насельніцтва Беларусі. Лічыцца, што лунніцы былі сімвалам багіні Селены, якая апекавала дзяўчат, і таму гэтыя ўпрыгажэнні былі менавіта дзявочымі.

Традыцыя вытворчасці прывесак-лунніц паходзіць з глыбіні тысячагоддзяў. Розныя варыянты трохрогіх лунніц даволі шырока прадстаўлены ў помніках сярэдняга і позняга бронзавага веку. Насілі лунніцападобныя прывескі і ў антычнасці. У скіфскім убранні яны найбольш распаўсюджаны ў VI–V стст. да н. э. [6, с. 6]. У скіфскіх пахаваннях часцей за ўсё знаходзяць залатыя вузкія серпападобныя лунніцы, ўпрыгожаныя сканамі або драценымі васьмёркамі і колцамі. Сустрэкаюцца і бронзавыя літыя перайманні гэтых прывесак.

Для антычных лунніц характэрны двурогая форма, драцены і зярнёны дэкор, нешырокія, часцей за ўсё рыфленыя вушкі для падвешвання, якія мацаваліся з абодвух бакоў прывескі. У перыяд элінізму дэкор лунніц становіцца больш пышным, шчодро выкарыстана скань, гладкі і рубчасты дрот, раслінныя матывы. Форма лунніц паступова ўскладняецца рознымі аздабленнямі – завіткамі, гронкападобнымі прывескамі, устаўкамі з каштоўных камянёў. Даволі папулярнай была форма лунніц у познерымскі час і у эпоху ранняга Сярэднявечча: прывескі ў выглядзе паўмесяца шырока распаўсюджаны ў гэты перыяд у народаў Еўропы і Пярэдняй Азіі [7, с. 76–82; 8, с. 212–216]. Першыя прывескі-лунніцы сустракаюцца ў славянскім ювелірным убранні ўжо ў VII ст. і з’яўляюцца водгаласам агульнаеўразійскай моды VI–VII стст.

Вытокі вытворчасці месяцападобных прывесак на тэрыторыі Беларусі караняцца ў глыбокай старажытнасці. З Віцебска

з пласта VI–VIII стст. паходзіць каменная ліцейная форма для вырабу трохканцовых лунніц [9, с. 103]. У касцюме славян лунніцы выкарыстоўваліся ў якасці прывесак да галаўнога ўбрання, караляў, раснаў, завушніц, бранзалетаў, грыўняў, дыядэм і скроневых колцаў (апошнія чатыры варыянты для ўсходніх славян не характэрны). Па тэхніцы выканання славянскія лунніцы падзяляюцца на штампавана-філігранныя і літыя. Літыя прывескі з’яўляюцца амаль адначасова з лунніцамі філігранна-зярнёнай работы, перадаючы ў больш простае тэхніцы форму і арнамент дарагіх упрыгажэнняў феадальнай вярхушкі. Большасць літых лунніц выканана з білону ці бронзы, літыя сярэбраныя ўпрыгажэнні сярод старажытных помнікаў вельмі рэдкія.

Асноўным дэкорам паверхні лунніц з’яўляюцца ціснёныя паўсферы, зярнёныя палоскі і трохвугольнікі. Як правіла, паўсферамі дэкараваліся сярэдняя частка прывескі і рогі лунніцы (гэта могуць быць асобныя паўсферы, кампазіцыі з дробных паўсфер ці тры дробныя паўсферы, пасаджаныя на адну буйную). У некаторых экзэмплярах дробныя паўсферы размешчаны яшчэ дадаткова і па краі вырабу ланцужком.

У сярэдзіне X ст. на тэрыторыі Старажытнай Русі распаўсюджваюцца шыракарогія лунніцы, якія, хутчэй за ўсё, маюць заходнеславянскае паходжанне. Усе яны, як правіла, упрыгожаны арнаментом, які нагадвае зярненне і скань. Лунніцы знойдзены ў Мінску, Ваўкавыску, Гродне, Друцку, Копысі [10, с. 392]. Знешні бок усіх знойдзеных у Мінску лунніц упрыгожаны псеўдазярненнем. У адной з іх паміж рагамі ёсць крыжападобны язычок, што сведчыць аб працяглым захаванні дваявер’я. Ваўкавыская лунніца – замкнёная, з гладкай паверхняй і двума вушкамі (зверху і знізу) для падвешвання; гродзенская і друцкая – незамкнёныя маленькія, першая пакрыта псеўдазярненнем, другая гладкая.

Літыя шыракарогія і вузкарогія лунніцы характэрны для жаночых пахаванняў усіх пластоў насельніцтва Старажытнай Русі. У другой палове XII ст. літыя шыракарогія лунніцы выходзяць з моды і ў жаночым убранні змяняюцца іншымі тыпамі прывесак.

Вузкарогія літыя лунніцы бытавалі на ўсёй тэрыторыі паўночна-ўсходняй і

паўночна-заходняй Русі [4, с. 103]. Часам найбольшага распаўсюджвання вырабаў на тэрыторыі Старажытнай Русі з’яўляюцца XI–XII стст. Ад шыракарогіх вырабаў яны адрозніваюцца не толькі сваёй формай, у аснове якой ляжыць сілуэт круга, але таксама і арнаментом. Для вузкарогіх лунніц характэрны раслінны арнамент у выглядзе дзвюх галінак, якія разыходзяцца ў розныя бакі, і геаметрычны малюнак з рэльефных ліній і шарыкаў псеўдазярнення. Асноўная колькасць вузкарогіх літых лунніц мае схематычны геаметрычны арнамент.

На тэрыторыі Беларусі на працягу XI–XII стст. пераважалі больш танныя літыя шыракарогія і вузкарогія лунніцы, якія з’яўляліся вынікам майстэрства вясковых ювеліраў. Акрамя вышэйапісаных тыпаў лунніц у помніках XII ст. падаюцца яшчэ праразныя лунніцы, язычковыя шыракарогія і літыя мініяцюрныя прывескі, сярод якіх бывае цяжка адрозніць вузкарогія ад шыракарогіх [4, с. 104].

На аснове лунніц сфарміравалася шмат розных варыянтаў упрыгажэнняў, у тым ліку выкананых у тэхніцы ліцця. Шыракарогія лунніцы, якія вырабляліся на Беларусі, распаўсюдзіліся і на тэрыторыю Цэнтральнай і Паўночнай Еўропы [11, с. 133].

Да амулетаў-абярэгаў належаць прывескі з выявамі жывёл, часцей за ўсё каня, які лічыўся сімвалам жыцця і ўрадлівасці. Сярод апошніх найбольшае распаўсюджванне атрымалі плоскія стылізаваныя конікі з загнутым угару хвостом-кальцом. Мяркуюць, што ў XI – першай палове XII ст. цэнтр вытворчасці гэтых упрыгажэнняў размяшчаўся ў Смаленску, адтуль вырабы разыходзіліся па сумежных рэгіёнах [3, с. 130]. Па меркаванні Я. Рабініна, акрамя агульнапрызнанага смаленскага цэнтра, дзе вырабляліся прывескі-конікі, існаваў яшчэ адзін, які абслугоўваў старажытналатышскія і ліўскія плямёны. Гэты цэнтр размяшчаўся прыблізна на Заходняй Дзвіне (гарадзішча Даўгмале) [5, с. 57]. Вырабы гэтага цэнтра зафіксаваны і ў Наўгародскай, і ў Полацкай землях.

Датаваць гэтыя прывескі цяжка. Даследчыкі адзначаюць, што найбольшая колькасць плоскіх прывесак-конікаў прыпадае на XI, меншая частка – на XII ст., а для XIII ст. яны не характэрны [12, с. 204]. Гэта звязана са знікненнем традыцыі нашэння

амулетаў. Падобныя ўпрыгажэнні часцей сустракаюцца ў Падняпроўі і Падзвінні. Прывескі-конікі знойдзены ў Мінскай вобласці ў пахаванні XI – пачатку XII ст. [13, с. 56–57].

З’яўленне гэтага тыпу амулетаў на крывіцкай тэрыторыі ў славянскім уборы звязана з балцкім субстратам. У XI–XII стст. падобныя вырабы трапілі і на поўнач Усходняй Еўропы да фіна-ўграў, дзе арганічна ўваходзяць у мясцовае ўбранне з вялікай колькасцю прывесак. Як відаць, культ каня вядомы не толькі па фіна-ўгорскай, але і па балцкай і славянскай міфалогіі. Верагодна, пэўная агульнасць рэлігійных уяўленняў стварала своеасаблівае спалучэнне язычніцкіх вераванняў, што знайшло адлюстраванне ў распаўсюджанні конікаў-амулетаў на тэрыторыі Беларусі.

На беларускіх землях быў распацаваны своеасаблівы мастацкі тып прывескі. Вырабы заўсёды былі суцэльнага ліцця, толькі іх хвасты ўтваралі прарэз з колцам для падвешвання, што атаясамліваецца з сярным знакам. Прывескі адліваліся ў каменных двухстворкавых формах. Ювелірныя вырабы XIII ст. зроблены больш груба, чым X–XI стст.: яны не маюць арнаменту. Падобныя прывескі знойдзены ў розных месцах Старажытнай Русі – на Смаленшчыне, Пскоўшчыне, у Ноўгарадзе і г. д. Не сустракаюцца конікі на поўдні Русі, у тым ліку ў Кіеве і на Кіеўшчыне [12, с. 202].

У такіх ювелірных вырабах майстар ніколі не перадаваў дакладна натуру. Ён адзначаў толькі асобныя прыкметы, а ўсю ўвагу звяртаў на прыгажосць сілуэта. Таму фігурка коніка набывала адметную выразнасць і падкрэсленую арнаментальнасць.

Прывескі-конікі стылістычна неаднародныя. Яны маюць індывідуальныя мастацкія рысы. Сярод іх ёсць архаічныя, цяжкія і больш лёгкія. Пластычнае вырашэнне прывесак з выявамі жывёл можа быць аб’ёмным ці двухмерным. Для яго характэрны абагульненасць формы, малыя памеры, прыхільнасць да простага арнаментацыі.

Эвалюцыя формаў зааморфных прывесак-амулетаў. Дадзеная эвалюцыя прывяла да ўзнікнення полых шумячых прывесак-конікаў, якія набылі распаўсюджанне ў беларускіх гарадах у XIII–XIV стст. Ёсць меркаванне, што ўпрыгажэнні

вырабляліся ў Ноўгарадзе і яго наваколлі і, верагодней за ўсё, адтуль трапілі на тэрыторыю сучаснай Беларусі [14, с. 136].

З Віцебска з пласта канца XIII ст. паходзіць аднагаловы конік з вертыкальна сплюсчанай мордай, якая ўтварылася ў выніку загінення часткі шыі [5, с. 114]. Да морды і шыі коніка прымацоўвалася грыва ў выглядзе сканага жгута і кольцападобныя вушкі. Хвост, верагодней за ўсё, быў загнуты ў выглядзе спіралі. Віцебская прывеска невялікіх памераў: даўжыня тулава 29 мм, вышыня жывёлы 25 мм. Да ніжняй часткі адаблення з кожнага боку прыварана па дзве пятлі, да якіх прымацоўваліся бразготкі. Тулава прывескі дэкарыравана хвалепадобнай лініяй, якая атаясамлівалася з вадой. Наогул у абліччы прывескі-коніка прасочваецца зліццё двух асноўных персанажаў фіна-ўгорскай міфалогіі – каня і качкі. У такім выглядзе прывеска павінна была ўзмацняць значэнне амулета як сімвала ўрадлівасці. Такія ўпрыгажэнні характэрны для тэрыторыі рассялення фіна-ўгорскіх плямёнаў, таму ў межах сучаснай Беларусі сустракаюцца рэдка. Уплыў фіна-ўгорскай міфалогіі прасочваецца на прыкладзе полага зааморфнага ўпрыгажэння XII–XIII стст. з сярэбра і білону з Барысава [9, с. 101].

Прывескі-конікі часцей за ўсё ўваходзілі ў склад набору са званочкаў, ключыкаў, лыжачак. Разнастайныя званочки (грушападобныя бразготкі з крыжападобнай проразцю, шарападобныя з крыжападобнымі і лінейнымі проразямі, шарападобныя з двума лінейнымі проразямі) паходзяць з Полацка, Навагрудка, Ваўкавыска, Турава і іншых гарадоў. Бразготкі, лапчастыя і язычковыя прывескі, якія прычэплівалі да зааморфных упрыгажэнняў, стваралі гукавы эфект. Існуе мноства спосабаў выкарыстання ў жаночым уборы прывесак-бразготак: іх насілі ў якасці пацерак у каралях, іншы раз яны падвешваліся да шыйных грыўняў, мацаваліся да галаўнога ўбора або на поясе, выкарыстоўваліся ў якасці гузікаў. У Гродне знойдзены літыя прывескі-ключыкі, а ў Навагрудку і Лукомлі – прывескі ў выглядзе лыжачак. З Мінска паходзіць прывеска-амулет, форма якога нагадвае маленькі меч з адтулінай для падвешвання ў цэнтры клінка [10, с. 393].

Разнавіднасць плоскіх прывесак – лапчастыя ўпрыгажэнні ў выглядзе трохпальцавай гусінай лапкі, адлітыя з бронзы ў двухбаковай каменнай форме. Пра мясцовую вытворчасць такіх прывесак сведчыць знаходка створкі ліцейнай формы на Віцебшчыне, хоць падобныя вырабы не характэрныя для славянскага насельніцтва [15, мал. 39:7]. Лапчастыя ўпрыгажэнні мелі шырокае распаўсюджванне ў XII–XIII стст. у фіна-ўгорскіх плямёнаў.

Найстаражытнейшымі ўпрыгажэннямі з’яўляюцца трапецыяпадобныя прывескі, якія звычайна прычэплівалі да ланцужкоў ці скроневых колцаў. Характэрная асаблівасць трапецыяпадобных прывесак, якія датуецца сярэдзінай 1-га тысячагоддзя нашага часу, – адсутнасць вушка, што выключала выкарыстанне іх у якасці самастойнага ўпрыгажэння. Адзначаны тып прывесак існаваў да XIII ст., але асабліва іх было шмат у X–XI стст. [3, с. 134, мал. 1:14].

Асобна сярод плоскіх прывесак-амулетаў стаяць амулеты-тапорыкі і ножападобныя вырабы. У адрозненне ад іншых амулетаў прывескі-тапорыкі былі часткай як жаночага, так і мужчынскага ўбранняў. Амулеты-тапорыкі ў старажытных славян былі звязаны з абрадамі, прысвечанымі Перуну. Магічны сэнс гэтых прывесак адлюстроўваецца таксама і ў іх арнаменце, для якога характэрны сонечныя знакі ў выглядзе маленькіх кружочкаў ці зігзападобных ліній як сведчанне маланкі. Бронзавая прывеска з паселішча на Менцы ўпрыгожана кружкам і кропкай у цэнтры [9, с. 70]. Падобны арнамент з’яўляецца распаўсюджаным з бронзавага веку і сведчыць пра наяўнасць сальярнай сімволікі. Такія вырабы знойдзены ў розных рэгіёнах Старажытнай Русі і ў краінах Паўночнай Еўропы.

Ножападобныя прывескі мелі сімвалічнае значэнне і звязаны ў большай ступені з балта-фіна-ўгорскім светам. Сустрэкаюцца яны і ва ўласна славянскіх помніках XI – пачатку XIII ст. Я. Рабінін на тэрыторыі Русі вылучае два раёны знаходак ножападобных амулетаў: Верхняе Падняпроўе і паўночны захад Наўгародскай зямлі [5, с. 61].

Круглыя прывескі аб’ядноўваюць манетападобныя і праразныя ўпрыгажэнні. Даволі пашыранымі сярод манетападобных

прывесак былі рашоткавыя, косарашоткавыя, з уключаным крыжам, з выявай галавы быка. Сустрэкаюцца сапраўдныя манеты ці іх імітацыі з прыпаянымі для падвешвання вушкамі.

Знаходкі прывесак-турыц вядомыя на даволі шырокай тэрыторыі. Даследчыца Н. Хвашчынская датуе такія ўпрыгажэнні XI–XII стст. [16, с. 246–253]. Вялікую цікавасць мае круглая бронзавая прывеска з выявай рагатай жывёліны (тура ці быка), якая паходзіць з Дрыбінскага раёна Магілёўскай вобласці [17, с. 259]. Такія прывескі звязваюцца з культам тура (быка) – культам жыццёвай сілы. На вонкавым баку амаль усю паверхню займае выява галавы жывёліны. Выразна бачныя рогі, вушы, вялікія круглыя вочы. На лбе дваіны трохвугольны знак, скіраваны вяршыняй уніз. Вакол галавы быка размешчана сем схематычных жаночых фігурак, якія складаюцца з круглай галавы і падоўжанай трохвугольнай спадніцы. Тры фігуркі месцяцца паміж рагамі і па дзве з абодвух бакоў морды быка. Па краі прывескі зроблены дзве акружнасці – адна з кропкамі (іх прыкладна каля паўсотні), а другая – лініяй.

Падобныя амулеты характэрны для тэрыторыі усходняй Латвіі. У дэталях латышскія ўпрыгажэнні адрозніваюцца ад прывесак на тэрыторыі Беларусі. У вырабах з кургана каля в. Нарыну і на Даўгмальскім гарадзішчы на лбе тура няма трохвугольніка, але круглыя вялікія вочы злучаюцца лініяй, ад якой ідзе стрыжань уніз і раздвойваецца, тым самым абазначаючы ноздры. Паміж рагоў замест схематычных выяў жанчын – 7 ромбаў. У склад кожнага ромба ўваходзіць 9 маленькіх ромбікаў. Па перыметры прывескі замест кропак і ліній – тры рады рысак, размешчаных перпендыкулярна перыметру. Інакш выглядае і дужка для шнурка. Яна мае перакладзіну ў выглядзе стылізаванай спіральнай пранізкі [18, с. 92–96]. Такія прывескі маглі нарадзіцца недзе на Пасожжы ці Падняпроўі, а пазней трапілі ў Латвію і на больш паўночныя землі. Правобразам такіх вырабаў маглі паслужыць больш раннія круглыя прывескі з выявай галавы жывёліны.

Найбольш шматлікую групу манетападобных прывесак складаюць вырабы з выявай рознай формы крыжа (чатырох-

канцовага, васьміканцовага, мальтыйскага і інш.). Крыж маецца на чатырох такіх прывесках з Бярэсця, чатырох – з Друцка, і дзвюх – з Мінска. У Мінску, Бярэсці і Ваўкавыску трапіліся прывескі ў выглядзе круга з упаяным у яго чатырохканцовым ці васьміканцовым крыжам [10, с. 393].

Своеасабліваю кампазіцыю мае манетападобная прывеска XII ст. з Віцебска [19, с. 116]. На ўпрыгажэнні з аб'ёмным вушкам (дыяметр 32 мм) змешчаны ўзор у выглядзе “працвілага крыжа”, вельмі падобнага ў верхняй частцы на трызубец, які заканчваецца салярным знакам. Аснова крыжа пераходзіць у раслінны ўзор са сцяблоў і лісця. Выява акружана двайным абадком, прастора ўнутры якога запоўнена сеткавым узорам. Упрыгажэнне адліта з волава, ужыванне якога было шырока распаўсюджана на Русі і імітавала дарагое серабро.

Прывескі круглай формы з'яўляліся жаночым упрыгажэннем. Яны былі пашыраны як сярод сялянскага насельніцтва, так і прадстаўнікоў мясцовай феадальнай знаці Беларусі. Але большасць круглых прывесак з'яўлялася прадукцыяй мясцовага сялянскага рамяства. Часцей за ўсё іх выраблялі пры дапамозе ліцця – аднаго з самых даступных прыёмаў ювелірнай вытворчасці.

Рэдкімі творамі прыкладнога мастацтва з'яўляюцца прывескі-змеевікі. Такія ўпрыгажэнні лічыліся атрыбутамі сацыяльнай эліты. Змеевікі ўяўлялі сабой металічныя амулеты ў выглядзе вялікай манетападобнай прывескі ці круглага складня. На адным іх баку змяшчалася кананічная хрысціянская выява (Хрыста, Маці Боскай з дзіцем ці святых), на другім – змеепадобная кампазіцыя (выява чалавечай галавы або паўфігуры ці поўнай фігуры, акружанай змеямі). Як вядома, культ змяі быў шырока распаўсюджаны сярод некаторых усходнеславянскіх плямён, якія жылі на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Такія вырабы знойдзены ў Ваўкавыску, Чачэрску, Бярэсці, на Случчыне.

Прыкладам магічных уяўленняў часоў язычніцтва можа служыць бронзавы амулет-змеевік з надпісамі, знойдзены ў Ваўкавыску (Ваўкавыскі ваенна-гістарычны музей). Гэтае ўпрыгажэнне з'яўляецца аналагам залатога змеевіка Уладзіміра Манамаха. На вонкавым баку знаходкі – рэльеф-

ная выява архангела Міхаіла з апущанымі крыламі. Ад краю амулета сілуэт аддзяляецца аблямоўкай з псеўдазярненнем. На адваротным баку ў такой жа аблямоўцы – змеепадобная кампазіцыя вакол чалавечай галавы з невыразным надпісам па контуры, відаць, нейкага заклінання. Прывеска выраблена пры дапамозе ліцця ў глінянай двухбаковай форме. Падобны па задуме і кампазіцыі медны амулет-змеевік з вушкам для падвешвання паходзіць з Заслаўя [20]. На яго пярэднім баку адлюстравана галава чалавека ў арэоле са змей. Аб апал галавы 4 літары «дъна» (нутро), адваротны бок амулета без выяў. Свінцовая прывеска-змеевік канца XIII – пачатку XIV ст. паходзіць з Бярэсця. На вонкавым баку – выява Багародзіцы Знаменне з дзіцем, на адваротным – змеепадобная кампазіцыя [21, с. 75]. Выява Багародзіцы змешчана ў аблямоўцы дробнай зерні, за якой, ужо ў аблямоўцы дзвюх акружнасцяў, ідзе паясок паглыбленага зігзападобнага арнаменту. Пад правым плячом – люстэркавы адбітак літары Р, пад левым – пашкоджаная выява. У цэнтры адваротнага боку змешчана выява галавы Мядузы Гаргоны, ад якой адыходзяць 12 змяіных галоў на доўгіх тулавах. Выява аблямавана акружнасцю з кропак, за якой ідзе абадок з 31 кроплі. Такое спалучэнне сімвалаў у дэкоры магло выкарыстоўвацца ў якасці календара. Змеевік меў значэнне амулета, які ахоўвае свайго гаспадара ад хвароб і немачы.

Змяшчэнне на адным баку хрысціянскіх сімвалаў, а на другім – язычніцкіх адлюстроўвала бірытуальныя погляды ў старажытнабеларускім грамадстве, калі пануючай рэлігіяй было хрысціянства, але канчаткова не зніклі язычніцкія ўяўленні.

На тэрыторыі Беларусі выраб прывесак быў развіты ў шматлікіх гарадах і феадальных сядзібах. Пра гэта сведчаць выяўленыя рэшткі ювелірных майстэрняў на беларускіх землях, матрыцы для вырабу ўпрыгажэнняў і шматлікія знаходкі гэтага віду ювелірнага мастацтва. Так, з Вішчынскага скарбу паходзяць тры крынападобныя сярэбраныя прывескі, вырабленыя пры дапамозе ціснення і пакрытыя пазалотай [22, с. 138]. Часцей за ўсё падобныя прывескі трапляюцца ў скарбах XII–XIII стст. У Вішчыне была знойдзена матрыца для ціснення крынападобных прывесак, але для вырабу экзэмпляраў са скарбу яна не

выкарыстоўвалася. Ёсць падставы меркаваць, што крынападобныя ўпрыгажэнні былі часткай караляў разам з буйнымі сярэбранымі залочанымі пустацелымі пацеркамі, таксама вырабленымі тэхнікай ціснення на матрыцах. У вырабах, што дапаўнялі адзенне, улічваецца густы насельніцтва, а іх змяненне пачынае адлюстроўвацца на характары ўпрыгажэнняў і ўзмацненні значэння іх дэкору.

Заклучэнне. Разам з іншымі нагруднымі ўпрыгажэннямі прывескі з'яўляюцца важнай крыніцай па гісторыі старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва. Яны складалі частку адзінага стылёвага комплексу адзення і вызначаліся дасканаласцю формаў, рознымі прыёмамі дэкору, высокім майстэрствам выканання.

Упрыгажэнні, якія служылі амулетами, не зніклі ў перыяд хрысціянства, а дапоўніліся новымі відамі. Існавала гістарычная і семантычная пераемнасць хрысціянскіх абярэгаў ад язычніцкіх. Мастацкае аздабленне большасці прывесак-амулетаў належыць да тэраталагічнага стылю. У галіне тэраталогіі славянскія рамеснікі дасягнулі вялікага майстэрства, чаго нельга сказаць пра скульптурнае ўзнаўленне чалавечай фігуры, дзе яшчэ доўга панавала схема.

Агульнасць паходжання шэрагу прывесак аб'ядноўвае ювелірнае ўбранне жыхароў старажытнай Беларусі з насельніцтвам суседніх племянных тэрыторый. Майстры добра адчувалі магчымасці тэхнікі і стылю, пачалі шырока засвойваць, інтэрпрэтаваць і перапрацоўваць на свой лад балканскія, фіна-ўгорскія аналагі, што спрыяла з'яўленню новых формаў вырабаў, пашырэнню выяўленчых і арнаментальных матываў.

ЛІТАРАТУРА

1. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
2. Арциховский, А. В. Курганы вятичей / А. В. Арциховский; Рос. ассоц. науч.-исслед. ин-т обществ. наук, Ин-т археологии и искусствознания. – М.: РАНИОН, 1930. – 221 с.
3. Журжалина, Н. П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка / Н. П. Журжалина // Совет. археология. – 1961. – № 2. – С. 122–140.
4. Успенская, А. В. Нагрудные и поясные привески / А. В. Успенская // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1967. – С. 88–133.
5. Рябинин, Е. А. Языческие привески-амулеты Древней Руси / Е. А. Рябинин // Древности славян и Руси: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т археологии; отв. ред. Б. А. Тимошук. – М., 1988. – С. 55–62.
6. Онайко, Н. А. Античный импорт на территории Средне-го Приднестровья (VII–V вв. до н. э.) / Н. А. Онайко // Совет. археология. – 1960. – № 2. – С. 25–41.
7. Kralovanszky, A. Adatok a Karpat-Medencei X–XI / A. Kralovanszky // Archaeol. értesítő. – 1959. – Köt. 86, sz. 1. – L. 76–82.
8. Žak, J. Les pendentifs en forme de croissant (lunules) sur les territoires slaves occidentaux et en Scandinavie du X-e au XII-e siècle / J. Žak // Archaeologia Polona. – 1968. – Vol. 10. – P. 212–216.
9. Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов; науч. ред. В. П. Даркевич. – Минск: Наука и техника, 1978. – 156 с.
10. Археалогія Беларусі: у 4 т. / НАН Беларусі, Ин-т гісторыі; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск: Беларус. навука, 1997–2001. – Т. 3: Сярэднявекы перыяд (IX–XIII стст.) / Я. Г. Звяруга [і інш.]; рэдкал.: В. С. Вяргей [і інш.]. – 2000. – 554 с.
11. Жилина, Н. В. Эволюция височной подвески славяно-русского металлического убора / Н. В. Жилина // Краткие сообщения / Рос. акад. наук, Ин-т археологии. – М., 2002. – Вып. 213. – С. 49–59.
12. Василенко, В. М. Русское прикладное искусство: истоки и становление: I в. до нашей эры–XIII в. нашей эры / В. М. Василенко. – М.: Искусство, 1977. – 463 с.
13. Успенская, А. В. Курганы южной Белоруссии X–XIII веков / А. В. Успенская // Археологич. сб. / под ред. А. Я. Брюсова. – М., 1953. – С. 97–124.
14. Лесман, Ю. М. Погребальные памятники Новгородской земли (проблема синхронизации) / Ю. М. Лесман // Археологическое исследование Новгородской земли: межвуз. сб. / Ленингр. гос. ун-т; под ред. Г. С. Лебедева. – Л., 1984. – С. 118–153.
15. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля: очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев; Акад. наук СССР, Ин-т археологии; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
16. Хвоцинская, Н. В. Об этнической атрибуции подвесок с изображением головок быка / Н. В. Хвоцинская // Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары / Ин-т истории матер. культуры Рос. акад. наук; редкол.: А. Н. Кирпичников [и др.]. – СПб., 2000. – С. 246–253.
17. Дучыц, Л. У. Набор упрыгожванняў з фондаў Дрыбінскага краязнаўчага музея / Л. У. Дучыц, Т. У. Лосева // Матэрыялы па археалогіі Беларусі: навук. зб. / НАН Беларусі, Ин-т гісторыі; уклад. А. М. Мядзведзеў, І. М. Язэпенка; навук. рэд. А. М. Мядзведзеў. – Мінск, 2001. – Вып. 3. – С. 259–260.
18. Radinš, A. Daugmales pilskaļnā atrastā 12 gs. bronzas lejamveidne / A. Radinš // Arheologija un etnogrāfija. – 1994. – XVII. – Lp. 92–96.
19. Бубенька, Т. Ювелірныя ўпрыгожванні Віцебска X–XIV стст.: па матэрыялах даслед. Ніжняга замка / Т. Бубенька // 3 глыбі вякоў. Наш край: гіст.-культурал. зб. / навук. рэд. А. К. Краўцэвіч. – Мінск, 1996. – Вып. 1. – С. 110–131.
20. Ляўданскі, А. М. Археалёгічныя раскопкі ў м. Заслаўі Менскай акругі / А. М. Ляўданскі // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук / Ин-т беларус. культуры. – Мінск, 1928. – Кн. 5, т. 1: Працы катэдры археалёгіі. – С. 1–92.
21. Мяцельскі, А. Картатэка поўніца: дробнае мастацкае ліццё з пасожскіх гарадоў / А. Мяцельскі // Мастацтва Беларусі. – 1990. – № 6. – С. 75.
22. Загорульскі, Э. М. Вишинский замок XII–XIII вв. / Э. М. Загорульскі. – Минск: Белорус. гос. ун-т, 2004. – 159 с.

Паступіў у рэдакцыю 10.01.2012 г.